

TÄNASED ETTEHEITED KARL MORGENSTERNILE KOHALIKU TRÜKISE KOMPLEKTEERIMISEL*

Ene-Lille Jaanson

Tartu Ülikooli Raamatukogul (ÜR) on vedanud, et tema rajajaks ja esimeseks direktoriks sai selline isiksus, nagu seda oli Karl Morgenstern. Tema eruditsioon, hea kirjanduse ja kunsti tundmine, entusiasm ja soov viia raamatukogu ülikoolile väärilisele kõrgusele, rohked sidemed Euroopa vaimuinimestega ja veel paljud teised positiivsed omadused olid aluseks sellele, et ÜR võib tänapäeval olla uhke oma vanemate kogude täiuslikkusele ja rikkusele. Raamatukogu riulite täitumine väärtkirjandusega saatis Tartu ülikooli (TÜ) tema kõrglennul teaduse taevasse kogu möödunud sajandi jooksul.

Minu ettekande nii kurioossena näiv teema on ajendatud möödunud sajandi alguspoole ülikooli trükikodade tegevuse uurimisest, akadeemiliste trükiste ja üldse siin ilmunu, nn. Tartu raamatu väljaselgitamisest ja registreerimisest.

Mõningaseks hämmastuseks ei leidnud ma meie raamatukogust tervet hulka ülikooli tegevust kajastavaid trükiseid, Tartus ilmunud raamatuid, brošüüre ja perioodikaväljaandeid või siis olid need lünklikud. Märkimisväärse osa neist õnnestus küll kätte saada Eesti Kirjandusmuuseumist (KM), Eesti Ajalooarhiivist (EAA), aga ka Tallinna, Riia ja Peterburi raamatukogudest. Selgus ka, et õige mitmed kohalikud väikesemahulised väljaanded, mis meil praegu on olemas, pärinevad tegelikult kas Morgensterni memoriaalkogust (s. t. neid põhikogus pole) või siis on tunduvalt hiljem (sel sajandil) raamatukokku arvele võetud ja kataloogitud. Õeldu illustreerimiseks vaadelgem mõningaid näiteid.

Ülikooli tegevuse algust dokumenteerivad trükitud loengukavad. Neist kõige esimese saksakeelse kava (1. maist – 1. juulini 1802) ainuke raamatukogu eksemplar¹ kannab endise omaniku H. v. Clodi nime ja Riias tegutsenud Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo- ja Muinsusseltsi raamatukogu (*Bibliothek der Gesellschaft für Geschichte und Alterthums-kunde der Ostseeprovinzen Rußlands*) templit; teine kava (1. aug. – det. 1802)² on märgistatud Puksoo-aegse sinist värvi templiga; järjekorras kolmas (1803. a. kevadsemestri kava) puudub üldse. Selle ilmumisest aga informeerib meid saksa ajalehe "Allgemeine Literatur-Zeitungi" lisa nr. 104 1804. aastast koos ülevaatega veel 25-st TÜ trükisest; tulmeaastat 1931 kannab augustist 1804 peetavate loengute ladinakeelne kava.³ Oluliste

* Esitatud ettekandepäeval "Ammendamatu Morgenstern" 31. aug. 1995. a.

¹ Anzeige der Vorlesungen, welche auf der K. Akademie zu Dorpat vom 1. May bis zum 1. Julius des Jahres 1802 gehalten werden. Dorpat, M. G. Grenzius, 1802. (REst. A-2460.)

² Verzeichniß der Vorlesungen auf der K. Universität, in Dorpat, für gegenwärtiges Semester, vom 1. August, bis Ende December d. J. (1802.) (REst. A-2460.)

³ Praelectiones semestres ... a calend. August. anni MDCCCIV [1804] habendae ... Dorpati, M. G. Grenzius, [1804]. (REst. C-44.)

dokumentide hulka kuulub kindlasti 1799. aastal kõige kõrgema poolt kinnitatud Tartu ülikooli taasalustamise plaan ja statuut, mille trükkis Grenzius 1802. a.⁴ Selle väljaande ainueksplari omandas raamatukogu alles 1880. a. Karowi raamatupoest.⁵ Samas osteti ka prof. J. W. Krause poolt välja antud ehitusmeister Grebnitzi kõne Toomel raamatukoguhoone katuse alla saamise puhul oktoobris 1804.⁶ Alles hiljuti leiti korrastamata materjalide seast patentfoolioformaadis trükitud ülikooli raamatukogu seadus 1808. a.,⁷ mis oli seni teada vaid käsikirjalistest materjalidest. Morgenstern märkis, et kõik professorid ja ülikooli töötajad on seaduse eksemplarid saanud, seadus tuleb papile kleepida ja seinale riputada, samuti hoida direktori ruumis kasutamiseks.⁸ Raamatukogu direktori kirjalike korralduste kaustast ilmus päevavalgele ka instruksioon aksessistide, s. o. praktikantide tööle-rakendamiseks raamatukogus.⁹ Alles meie päevil said uurijaile kättesaadavaks raamatukogu dublettide oksjoni kataloogid aastaist 1808 ja 1812.¹⁰ TÜ professorite mitmed trükis ilmunud tööd on olemas vaid Morgensterni erakogus, täiesti puudub G. F. Parroti palju tsiteeritud programmiline kõne ülikooli mõjust vaimukultuurile prorektoraadi ülevõtmisel 1. aug. 1802.¹¹

Üldjuhul ei pidanud raamatukogu tollal vajalikuks muretseda ülikooli professorite koostatud kooliõpikuid ja teisi (näit. tõlke-) töid, olgu nad siis ilmunud Tartus või mujal, samuti ei tahtud Tartu koolide tegevusega seotud üllitisi, kuigi õpperingkonna kooli-komisjon koosnes ülikooli professoritest.

Kui paljude trükiste kõrvaleheitmise põhjuseks oli nende väike maht, siis arusaamatust tekitab kahekõitelise, üle 700-leheküljelise prof. Grigori Glinka poolt prantsuse keelest tõlgitud ja väljaantud Christophor Hermann von Mansteini (1711–1757) raamat “Kaas-aegsed mälestused Venemaast”,¹² mis käsitleb sündmusi 18. sajandi alguspoolest. (Eestis on teada ainult üks eksemplar sellest raamatust, asukohaga KM-is. See kannab Moskva Ülikooli juures tegutsenud Venemaa Ajaloo ja Muinsuste Seltsi (И. Общество истории и

⁴ Statuten der K. Universität zu Dorpat, nach Anleitung des am 4. May 1799 Allerhöchst confirmirten Planes, nebst den durch den namentlichen Befehl S. K. Majestät am 5. Januar 1802 hinzugekommenen Veränderungen. ... [Dorpat], M. G. Grenzius, 1802. (REst. B–212.)

⁵ Vt. Aksessiooniraamat: TÜR KHO, f. 4, nim. 1, s. 349, l. 309, nr. 50855.

⁶ Bau-Rede bey dem Richten des Daches d. K. Bibliothek zu Dorpat. Dorpat, M. G. Grenzius, [1804]. (REst. B–211.) — TÜR KHO, f. 4, nim. 1, s. 349, l. 309, nr. 50856.

⁷ Bibliothek-Gesetze der K. Universität zu Dorpat. [1808]. (RMrg. 5428^L.)

⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 1, s. 73, l. 128.

⁹ TÜR KHO, f. 4, nim. 1, s. 8, l. 136. Instruction für die Bibliothek-Accessisten. [1806].

¹⁰ Index primus librorum ex Bibliotheca Academica Dorpatensi auctionis lege ... Dorpati, M. G. Grenzius, [1808]; Index secundus librorum ... Dorpati, M. G. Grenzius, [1812]. (REst. A-2500.)

¹¹ Parrot, G. F. Rede über den Einfluß einer Universität auf die Geistescultur derjenigen, welche sich nicht eigentlich dem gelehrten Stande widmen, ... Dorpat, M. G. Grenzius, 1802. (KM: I–2215.)

¹² Манштейн Христофор Герман (Манштейновы). Современные записки о России в историческом, политическом и военно-действенном отношениях. Перев. с франц. Т. Глинки. Ч. 1-2. Дерпт, М. Гренциус, 1810. (KM: П–8096.)

древностей Российских) eksliibrist.) Põhjuseks oli nähtavasti vene keel, sest ka mitmeid teisi väheseid siin trükitud venekeelseid raamatuid meil pole.

Raamatukogu algaastate töötuhinas ei leitud aega tähelepanu pöörata siin ilmuvaile või ilmumist alustavaile perioodikaväljaannetele. Ajalehest “Dörptsche Zeitung” on meil puudu aastakäigud 1802, 1803, 1805, 1810, rääkimata 18. saj. lõpus ilmunuist. Paistab tõenäoline, et ka olemasolev on hangitud hiljem. Ettearvatult ei ole meil sellist peatselt ilmumise katkestanud lehte nagu “Nordisches Belustigungsblatt” (1802, nr. 1–3), mis leidub Läti Akadeemilises Raamatukogus.

Juhutrukiseid Morgensterni ajal sihikindlalt ei talletatud, kuigi seesugust tegevust arendasid mõned teised siitkandi mehed. See mitmesugustele elu-olu sündmustele pühendatud pisitrukiste liik on huvipakkuv temas leiduva isikuloolise teabe tõttu. (Kadunud kolleeg Elsa Kudu küsis ikka aeg-ajalt, et kas pole leitud H. L. Böhlendorffi järelhüüdu vara lahkunud prof. Ph. Arzti hual. Leidsin selle Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogust (ETAR))

Mis puutub Morgensterni suhtumisse Eestimaasse ja rahvasse, siis oli see nähtavasti küllaltki jahe ja võõrastav.¹³ Jooksvalt ilmuvaid eestikeelseid raamatuid ÜR-i loomulikult ei võetud ja muretsemisega ei nähtud vaeva (neid siiski leidis Tsensuurikomitee fondis). Vanemad eestikeelsed raamatud (H. Stahli, H. Gösekeni, E. Gutsleffi, J. W. Luce jt. teosed) on sattunud siia annetustena.¹⁴ Meil pole paljusid Grenziuse trükitud eestikeelseid raamatuid. Peter Heinrich Frey “Arropiddamise ehk Arwamise-Kunst” (1806) tuli meile trükkal Grenziuse kingitusena. “Tarto maa rahwa Näddali-Leht”, mis trükiti samas ja millest ilmus 1806. a. 14 numbrit, oleks võinud olla peidus ka kuskil Toome raamatukogu pisitrukiste riulil. Nüüd alles leiti selle siiani kadunuks peetud lehe 10 esimest numbrit Peterburist Venemaa Riiklikust Ajalooarhiivist.

Nähtavasti puudus Morgensternil küllaldane respekt kohalike valgustuslike ideede kandjaisse, kui võtta arvesse, et 1820. a. loobus raamatukogu ostmast Põltsamaa pastori, tunnustatud literaadi, kodu-uuri ja keelemehe A. W. Hupeli erakogu tema pärijailt, valides välja vaid 25 raamatut ja püüdes neid välja kaubelda võimalikult madala hinnaga.¹⁵ Ostutehing jäi ilmselt seetõttu katki. Nii laskis ÜR käest võimaluse olla selle Liivimaa suurkuju vaimse pärandi hoidjaks, kuna rakendas rangelt printsiipi — mitte osta dublette sisaldavaid raamatukollektsioone.

Kuidas siis seletada minu nii häbematuid pretensioone? Võib arvatavasti õigusega öelda, et Morgensterni silmis oleks selline “kiibitsemine” rumal ja asjatundmatu. Kui Morgenstern asus 1802. a. lõpus juhtima raamatukogu, jätkas ta juba varem komplekteerimisega tegelnud asekuraator Ungern-Sternbergi utilitaarseid tõekspidamisi:¹⁶ komplekteerida õppe- ja teadustööks vajalikke teoseid, eelistades mahukaid ja põhjanevaid käsitlusi, ning mitte muretseda väikseid eriuurimusi. Ka ei kavatsenud ta osta ajahambast näritud haruldusi. Tegelikult ei öelnud Morgenstern küll kunagi ära võimalusest osta talle

¹³ Vigel, E. Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802–1839. Tartu, 1962. Lk. 98.

¹⁴ Vigel, E. *Op. cit.* Lk. 70.

¹⁵ TÜR KHO, f. 4, nim. 1, s. 18, l. 52–53.

¹⁶ Vigel, E. *Op. cit.* Lk. 51.

huvipakkuvaid kunstiesemeid või raamatuid, küsimata eelarve võimalustest. Liivimaa ajaloo ja õiguse professorite soovitusel pani raamatukogu küllaldaselt rõhku kapitaalsetele Baltimaid käsitlevatele teostele ja kroonikatele.

Mitmel puhul tõstis Morgenstern esile vajaduse moodustada omaette kohalike trükiste fond, nimetatud "Sammlung der Provinzialschriften" või *Livonica* ja *Curonica*. (Imelikul kombel ei ole kuskil juttu *Estonicist*, s. t. Eestimaa kubermangu trükistest.) 1806. a. hakati sellesisulist kirjandust koguma direktori kabinetti, mahukamad teosed said varsti koha raamatukogu süsteemis,¹⁷ väikesemahuliste, s. h. dissertatsioonide kogumist jätkati ilma neid korrastamata Morgensterni aja lõpuni. Alles 1840-ndate aastate lõpus (1846) alustati raamatukogus väikeste akadeemiliste kirjade (*Kleine akademische Schriften*, praegu dissertatsioonide kogu) loomist, sinna haarati ka osa programme ja pisitrükiseid. 1852. a. paiku, kui järjekorranumbriga jõuti 16 000-ni, sattusid kataloogi ka esimesed Tartus kaitstud dissertatsioonid.

Kokkuvõttes tuleb öelda, et Morgenstern tuli Tartusse euroopalikku saksa kõrgkultuuri tooma ning seda vastasutatud ülikooli seinte vahel viljelema. See õnnestus tal ka suurepäraselt. Samas ei suutnud ta laskuda siinse paikkonna omakultuurini ja mõista ning hinnata selle omapära ning arenguvõimet. Tal ei jätkunud jõudu ja järjekindlust panna alust *Livonica*, provintsiaaltrükiste, *Dorpatensia* või siis vähemalt ülikooli trükiste kogule. Aja möödudes hakkas selliste väljaannete tähtsus järjest enam ilmnema. Suurimad teened siin ilmunud trükisõna korraldamisel ja lünkade täitmisel kuuluvad kahe suure sõja vahelisse Friedrich Puksoo direktsiooni aega, meie päevil aga vana raamatu osakonnale ühenduses nn. reservfondi läbitöötamisega.

---

¹⁷ Noodla, K. K. Morgenstern ja Tartu Ülikooli Raamatukogu // TRÜ Toim. 1970. Vihik 262. Lk. 53.